

BOSHLANG'ICH SINIF O'QISH DARSliklari MAVZULAR BO'YICHA METODIK TAXLILI

Kuchkarova Shakarjon Azimboy qizi

Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8313886>

Annotatsiya: Maqolada ilm-fan, texnika va texnologiyaning tezkor rivojlanishi, madaniyat, san'at va adabiyotning jadal o'sishi bolalarning aqliy-ruhiy kamoloti xususida fikr yuritilgan. Ta'lim-tarbiya sohasida yangi usul va metodlardan foydalanishni, xususan, o'quvchilarning mustaqil ijodiy fikrlash qobiliyatlari va nutqini o'stiruvchi ish turlarini keng qo'llashni taqozo etadi. Nutq o'stirish bo'yicha ishlar xilma-xil. O'qituvchi ona tili bo'yicha nutqqa oid bilim, ko'nikma va malakalarni egallashda o'quvchilarga ko'maklashishi, ularni egallagan malakalaridan amaliyotda mohirona foydalanishga o'rgatishi lozim.

Kalit so'zlar: nutq o'stirish, matn ustida ishlash, og'zaki va yozma nutq, muloqot, so'z ma'nosi, nutq.

Ma'lumki, uzluksiz ta'lim tizimida darsliklar asosiy didaktik vosita hisoblanadi. "Darslik tegishli fan asoslari zamonaviy fan va madaniyat yutuqlari asosida bayon etiladigan kitob bo'lib, ta'lim-tarbiya maqsad va vazifalariga javob beradi. U, bir tomondan, o'quvchilar uchun asosiy bilim manbai bo'lsa, ikkinchi tomondan, asosiy o'qitish vositasi hamdir". Shuningdek, darslik "muayyan fanga doir bilim asoslarini ma'lum tartibda bayon etadigan va yuqori ma'naviy-g'oyaviy, ilmiy-uslubiy saviyada yozilgan o'quv adabiyotining asosiy va yetakchi turi" [8] ham sanaladi.

Har qanday darslik materiali o'quvchining o'qituvchi topshirig'i asosidagi mustaqil faoliyati orqali o'zlashtiriladi. Darsliklar ustida ishlash o'quvchilarning ta'limiy faoliyatiga oid quyidagi masalalarni o'z ichiga qamrab oladi:

1) o'quv predmetini o'zlashtirishdan ko'zda tutilgan maqsad va vazifalarni tushunish; 2) darslik materialining umumiy xususiyatlarini o'zlashtirish; 3) ta'lim jarayonida o'zlashtirilgan bilim va tushunchalarni qayd etish.

Darsliklar ustida ishlashga doir mazkur masalalardan har birining grafik yechimi bir-birini takrorlamasligi kerakligi tushunarli, albatta.

Savod o'rgatish, o'qish va yozishga dastlabki o'rgatish ona tili o'quv fanining muhim jihati bo'lib, til o'rgatishda o'ziga xos kirish vazifasini o'taydi. "Alifbe" va undan keyingi "O'qish kitobi" darsliklari ham o'quvchilarga ona tilining bor boyligi va go'zalligini ochib berishi lozim. Ma'lumki, har qanday bilim muayyan sohalarga tegishli matnlar mutolaasi orqali o'zlashtiriladi. Boshlang'ich sinf «O'qish kitobi» darsliklari ham bundan mustasno emas. Amaldagi 1- [6] va 2-sinf [7] «O'qish kitobi» darsliklaridagi matnlar turli adabiy janrlarga mansub bo'lib, ular aralash tarzda berilgan.

"O'qish kitobi" (1-sinf uchun) darsligidagi matnlar miqdori va ularning janr bo'yicha tarkibi

T/r	Matnlar janri	Matnlar miqdori	
		O'quv Matnlari	Mustaqil o'qish uchun berilgan matnlar
1.	Ilmiy-ommabop matn	14	–

2.	She'r	16	8
3.	Hikoya	10	6
4.	Rivoyat	1	1
5.	Ertak	6	4
6.	Qo'shiq	1	–
7.	Masal	3	1
Jami:		51	20

“O‘qish kitobi” (2-sinf uchun) darsligidagi matnlar miqdori va ularning janr bo‘yicha tarkibi

T/r	Matnlar janri	Matnlar miqdori
		O‘quv matnlari
1.	Ilmiy-ommabop matn	7
2.	She'r	39
3.	Hikoya	21
4.	Ertak	14
5.	Rivoyat	3
6.	Masal	1
Jami:		85

Ko‘rinadiki, darsliklardagi matnlar ilmiy-ommabop matn, she'r, qo'shiq, hikoya, ertak, rivoyat, masal kabi turli adabiy janrga mansub ekan. Shu o'rinda boshlang'ich sinf o'quvchilari orasida o'tkazilgan so'rovnoma va uning natijalari ustida ham to'xtalmoqchimiz. Biz 2-sinf o'quvchilarining qaysi janrdagi asarlarni ko'proq yoqtirishini aniqlash maqsadida ““O‘qish kitobi” darsligida sizga ko‘proq qanday matnlar yoqadi? Ularni belgilang” savol-topshirig'i yozilgan savolnomani tarqatdik va quyidagicha natijalarni oldik:

2-sinf o'quvchilari o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalari

T/r	O'quvchilar tomonidan belgilangan janrlar	Ayrim janrlarga mansub asarlarning o'ziga yoqishini ta'kidlagan o'quvchilar soni (jami 33 nafar)
1.	Ertak	33
2.	She'r	29
3.	Hikoya	32
4.	Maqol	25
5.	Topishmoq	33
6.	Rivoyat	26
7.	Masal	29
8.	Tez aytish	30
9.	Qo'shiq	24
10.	Latifa	29
11.	Ilmiy-ommabop matn	12

Natijalar shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining aksariyati matnlarni janrlar bo'yicha hali to'laligicha ajrata olmaydilar. Shu bois olingan natijalar qaysidir jihatdan nisbiydir. Lekin “O‘qish kitobi” darsliklariga kiritiladigan matnlarni o'quvchilarning qiziqishi doirasida tanlash ham maqsadga muvofiqdir.

Darslik materiallarini anglash va tushunish, muallif matni bilan ishlash o'quvchilarga boshqalarning qarashlarini o'zlashtirish hamda asta-sekin o'z qarashlarining vujudga kelishiga imkon yaratadi. Shunday ekan, boshlang'ich sinflarning «O'qish kitobi» darsliklaridagi matnlar ham hajm va mazmun jihatdan o'quvchilarning rivojlanish darajasi va barkamol avlodni tarbiyalash talablariga mos kelishi lozim. Matnda leksik va grammatik yuklama ortib ketga, uni tushunish murakkablashadi. Shu sababli mazkur darsliklarda yangi so'zlar miqdori chegaralangan bo'lishi talab etiladi.

Ta'limning keyingi bosqichlarida o'quvchilarning lug'ati boyigani sari matnlar hajmi ortib, mazmuni murakkablasha boradi. Badiiy asarlardan parchalarga keng o'rin beriladi. Bu esa namunaviy nutqni tushunish va uni qo'llashga o'rgatadi.

Taniqli psixolog D.B.Elkoninning fikricha, o'quv faoliyatining yetakchi xususiyati – o'quvchining turli mashg'ulotlardagi o'z ishini ijtimoiy tizim sifatida hamma uchun majburiy qoidalarga bo'ysundirish malakasini egallashi bilan belgilanadi. Qoidalarga bo'ysunish o'quvchida o'z xulqini boshqarish malakasini va shu bilan birga xulqni ixtiyoriy boshqarishning yanada yuqori shakllarini yaratadi. Muallifning fikriga ko'ra, o'quv faoliyati quyidagi tarkibiy tuzilmaga ega: 1) o'quv vazifalari; 2) o'quv mashg'ulotlari; 3) nazorat; 4) baholash. Bu faoliyat, avvalo, boshlang'ich sinf o'quvchilarining nazariy bilimlarni, ya'ni o'rganilayotgan o'quv fanining asosiy xususiyatlari yoritib beriladigan bilimlarni egallashi bilan bog'liq. O'quv vazifalarini hal etishda o'quvchilar bunday munosabatlarda chamalashning umumiy usullarini egallab oladi. O'quv mashg'ulotlari aynan shu usullarni o'zlashtirishga qaratiladi.

Amalda qo'llanib kelingan boshlang'ich sinflarning «O'qish kitobi» darsliklari badiiy adabiyot namunalari vositasida o'quvchilarda to'g'ri, tez, ravon, ongli va ifodali o'qish ko'nikmasini shakllantirish, badiiy-estetik didini tarbiyalashdan ko'ra tabiat hamda ijtimoiy-siyosiy sanalar to'g'risidagi ma'lumotlarni bayon etishga xizmat qilayotgandek taassurot qoldiradi. Bir necha o'n yilliklar mobaynida 1-4-sinf «O'qish kitobi» darsliklarining barchasida yil fasllariga oid ilmiy-ommabop va badiiy matnlarga katta o'rin ajratilayotgani yuqorida bildirilgan fikrimizning yaqqol dalilidir.

Amalda foydalanilgan 1- va 2-sinf «O'qish kitobi» darsliklari yuzasidan olib borilgan nazariy tahlil yana bir qator savollarning tug'ilishiga sabab bo'ldi. Jumladan:

1. Darslikda keltirilgan barcha materiallar boshlang'ich ta'lim davlat ta'lim standartida qayd qilingan nutq o'stirishga oid g'oyaviy-didaktik talablarni qondira oladimi?
2. Matnosti savol-topshiriqlari matnlarning mazmun-mohiyatini ochishga xizmat qiladimi?
3. «O'qish kitobi» darsligining vazifasi faqat pand-nasihat qilishmi yoki kitobga muhabbat uyg'otish orqali o'quvchilarning badiiy-estetik didini shakllantirish, ularni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash va dunyoqarashlarini boyitishmi?

Fikrimizcha, ta'lim amaliyotida foydalanilgan va foydalanilayotgan 1- va 2-sinf «O'qish kitobi» darsliklari g'oyaviy-estetik jihatdan mazkur savollarga qoniqarli javob bera olmaydi.

Bizningcha, buning sabablari quyidagilardan iborat (amalda qo'llanib kelingan 2-sinf darsliklari misolida):

1. Darslikdagi ko'pgina matnlar kitob mualliflari tomonidan sun'iy to'qilgan, hissiz va publitsistik ruhda. «O'zbekiston – mening Vatanim», «Kuz ne'matlari», «Kitob», «Kiyimlar nimalardan tikiladi?», «Tejamli bo'ling» kabi matnlar shular jumlasidan

bo'lib, ushbu ro'yxatni yana davom ettirish mumkin. Bunday mazmundagi «asarlar» endigina o'qishni o'rganayotgan o'quvchilar uchun hech qanday ma'naviy ozuqa bermaydi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari o'zlarini zavqlantirmagan matnlarni majburan o'qiydilar. Biroq majburiylikka asoslangan ta'limda kutilgan natijaga erishib bo'lmashligini unutmaslik lozim.

2. Ayrim o'rinlarda bir xil mazmundagi matnlar ketma-ket keltirilgan. Masalan, “Kuz”, “Kuz ne'matlari”, “Kuzda” va hokazo. Bunday takrorlanish matnlarning g'oyaviy-badiiy saviyasini hisobga olmaganda ham darslarni majburiy mashg'ulotga aylantirib qo'yadi.

3. Har bir bo'lim bir nechta maqol va topishmoqlar bilan boshlanishiga qaramay, ko'p o'rinlarda sun'iy to'qima topishmoqlar ham keltiriladi. Metodik jihatdan muayyan maqsadga yo'naltirilmagan maqol, topishmoq, tez aytish hamda she'riy parchalarning bu tarzda zich berilishi o'quvchilarda ularga nisbatan yuzaki munosabatning shakllanishiga olib keladi. Natijada o'quvchilar matn ustida ishlash jarayonida zerikadilar. Bu holat ta'lim sifatining yomonlashuviga olib boradi.

4. “O'qish kitobi”da berilgan “Ob-havo darakchilari” matnlari “Atrofimizdagi olam” darsliklariga, “Nasihat”, “Suhbat odobi”, “Ruxsat so'rash odobi” kabi matnlar “Odobnoma” darsligiga mosdir.

5. Matnisti savol-topshiriqlarining talay qismi jo'n va sayoz tuzilgan bo'lib, ular aksariyat hollarda faqat daliliy ma'lumotlarni aniqlashga qaratilgan. Shuningdek, «She'rni yod oling» tipidagi savol-topshiriqlar ham juda ko'p.

Tadqiqotimiz davomidagi kuzatishlarimiz hamda darsliklar tahlili natijasida shuni alohida ta'kidlashimiz kerakki, hozirgi kunga kelib yo'l qo'yilgan kamchiliklarning aksariyati bartaraf etilmoqda. Keyingi paytlarda darsliklar sifati va mazmunini takomillashtirish borasida ham bir qancha ijobiy yutuqlarga erishilmoqda. Bu borada 1- va 2-sinf “O'qish kitobi” darsliklari mazmunida ham ijobiy o'zgarishlarning kuzatilishi quvonarli hol, albatta.

Ta'kidlash joizki, “darsliklar mazmunini takomillashtirish fan bo'yicha muammoning qo'yilishi hamda yechimini hal qilishda qatnashuvchi axborotlar mazmuni, oqimi va hajmini belgilash asosida amalga oshiriladi” [119; 14-b.]. Hozirgi kunda umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun darsliklardagi mavjud xato va kamchiliklarni tuzatish maqsadida Respublika ta'lim markazi tomonidan “Darsliklarga taklif – 2020” telegram bot kanali tashkil etilib, unga 8 mingdan ortiq takliflar kelib tushgan. Shundan mutaxassislar tomonidan o'rinli deb aniqlangan 1600 ga yaqin takliflar ajratib olingan va darsliklarni davriylik asosida nashrga tayyorlash jarayonida ushbu takliflar inobatga olinmoqda. Albatta, bu kabi ishlar natijasida darsliklar sifati va mazmuni yanada takomillashadi.

“O'qish kitobi” – xohlagan matnni o'qib, xohlamaganini tashlab o'tadigan badiiy bezakli, ilmiy-ommabop jurnal emas. U o'quv dasturi bo'yicha izchil ilmiy-metodik talablar asosida yaratilishi bilan o'quvchilarda savodxonlikni shakllantirish, nutqni o'stirish bilan birga ularning ma'naviy-axloqiy sifatlarga ega bo'lishlariga yordam beradi.

Yangi avlod darsliklari ta'lim mazmunining yangi modellari negizida yaratilishi, unda o'quvchini pedagogik qo'llab-quvvatlash, uzluksiz rivojlantirish, mustaqil fikrlashga odatlantirish, aniq hayotiy nuqtai nazarni qaror toptirish, yoshlarni eng zamonaviy, ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-mafkuraviy, iqtisodiy-huquqiy yo'nalishdagi axborotlar bilan rivojlantirishga erishish bugungi kunda davlat siyosatidagi ustuvor maqsaddir.

XULOSA. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida matn ustida ishlash orqali nutq o'stirish jarayonida o'quvchilar quyidagi kommunikativ malakalarni o'zlashtirishga muvaffaq bo'ladi:

1. Mavzuni o'z mulohazalari asosida ochib berish malakasi.
2. Mulohaza bildirishda asosiy fikrni ochib berish malakasi.
3. Mulohaza bildirish uchun materialni yig'ish malakasi.
4. Yig'ilgan materiallarni tizimlashtirish malakasi.
5. Yozma nutqni rivojlantirish malakasi.
6. Alohida kompozitsion shaklda mulohazalarni bildirish malakasi.
7. O'z fikrini to'g'ri, aniq va tushunarli bayon qilish malakasi.

Shunday qilib, tadqiqot mavzusi bilan bog'liq ilmiy-metodik adabiyotlar, dastur va darsliklar tahlili shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida matn ustida ishlash orqali nutq o'stirish yaqin o'tmishda sho'ro mafkurasi nuqtai nazaridan yo'l-yo'lakay ko'zdan kechirilgan bo'lib, ta'limiy muammo sifatida mavjud ehtiyoj, zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida mustaqil tadqiq etilmagan.

Innovatsion ta'lim muhitining shakllanishi, global axborotlashuv nuqtai nazardan boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida matn ustida ishlash orqali nutq o'stirish metodikasini takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etishini ta'minlamoqda.

References:

1. Aminova F. H. O'quvchilarni muloqot matni yaratishga o'rgatishning didaktik asoslari: Ped. fan. nomz. ...dis. avtoref. – T.: O'zPFITI. 2007. – 22 b.
2. Aslonova O.P. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tafakkur tezligini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari: Ped. fanl. bo'yicha falsafa doktori (PhD). ... diss. avtoref. – QarDU. 2020. – 49 b.
3. Asqarova M., Matchonov S., Qodirova F., G'ulomova X., Boymatova A., Bozorova M., Muhamedova D. O'zbek tili mashg'ulotlarida nutq o'stirish. – T.: TDPU, 2000. – 58 b.
4. Babaeva D.R. Nutq o'stirish metodikasi (tevarak-atrofni o'rganish misolida) – T.: Fan va texnologiya, 2009. – 128 b.
5. Bakieva X.S. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil ta'lim orqali nutq va tafakkurni rivojlantirish metodikasi: Ped. fanl. bo'yicha falsafa doktori (PhD). ... diss. avtoref. – TDPU. 2019. – 47 b.
6. Bekniyazova N. Ta'lim qoraqalpoq tilida olib boriladigan maktablarning boshlang'ich sinflarida o'quvchilar so'z boyligini oshirish: Ped. fan. nomz. ...diss. avtoref. – T.: 1998. – 22 b.
7. Bekniyazova N. Boshlang'ich sinflar ona tili darslarida o'quvchilarga matn yaratishni o'rgatish metodikasi (ta'lim o'zbek va qoraqalpoq tillarida olib boriladigan maktablar misolida): Monografiya. – T.: Fan va texnologiyalar, 2012. – 160 b.
8. Ziyodova T. Matn yaratish texnologiyasi. – T.: Fan, 2007.– 144 b.
9. Ziyadova T.U. Ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilarning so'z boyligini oshirish: Ped. fan. nomz. ...dis. avtoref. – T.: TDPI. 1995.– 19 b.